

Een nieuwe visie op de omvang en indeling van de pagus Hasbania (VIe - XIIe eeuw).

door

KAREL VERHELST

1. De pagi van de V^e tot de IXe eeuw

Toen de Salische koningen in de loop van de V^e en het begin van de VIe eeuw door verovering gaandeweg gans Gallië aan hun gezag onderwierpen, namen ze bij het bestuur van hun steeds groter wordende rijk de bestaande Romeinse *civitas*-indeling nagenoeg volledig over. In het zuiden, waar een degelijk uitgebouwde Romeinse administratie gewoon was blijven voortbestaan, werd de *civitas* als bestuurlijke eenheid behouden. In het noorden daarentegen, waar deze administratie was verdwenen of slechts broksgewijze had standgehouden, bleek de *civitas* te omvangrijk voor de primitievere Franse bestuursmiddelen en greep er een opdeling plaats van de oorspronkelijke *civitas* in meerdere kleinere bestuursomschrijvingen, die gebaseerd waren op nederzettingsgebieden¹. Deze nieuwe Franse bestuurseenheden, zowel deze welke rechtstreekse erfgena-

* Graag zouden we prof. em. Dr. J. Buntinx en docent Dr. J. Goossens willen danken voor hun raadgevingen bij de totstandkoming van dit artikel.

** Volgende afkortingen komen uit de reeks *Monumenta Germaniae historica* :

Diplomatum Karolinorum :

D.K.D.G. : Dl. I : *Pippini, Carlomanni, Caroli Magni diplomata*, Uitg. E. MUHLBACHER, München, 1979².

D.LoI. : Dl. III : *Lotharii I et Lotharii II diplomata*, Uitg. TH. SCHIEFFER, Berlin-Zürich, 1966.

Diplomata regum Germaniae ex stirpe Karolinorum :

D. Arn : Dl. III : *Arnolphi diplomata*, Uitg. P. KEHR, Berlin, 1940.

D. Zwent. : Dl. IV : *Zwentiboldi et Ludowici infantis diplomata*, Uitg. TH. SCHIEFFER, Berlin, 1960.

Diplomata regum et imperatorum Germaniae :

D.O.I. : Dl. I : *Conradi I, Heinrici I et Ottonis I diplomata*, Uitg. TH. SICKEL, Berlin, 1956².

D.O.II. : Dl. II. : *Ottonis II diplomata*, Uitg. TH. SICKEL, Berlin, 1956².

D.O.III. : Dl. II.2. : *Ottonis III diplomata*, Uitg. TH. SICKEL, Berlin, 1957².

D.H.III. : Dl. III : *Heinrici II et Arduini diplomata*, Uitg. H. BRESSLAU - H. BLOCH, Berlin, 1957².

1. F.L. GANSHOF - D.P. BLOK, *De staatsinstellingen in de Merovingische tijd*, — *Algemene geschiedenis der Nederlanden*, Dl. I : *Middeleeuwen*, Haarlem, 1982, p. 233-234 ; E. EWIG, *Das merovingische Frankenreich (561-687)*, - *Handbuch der europäischen Geschichte*, Bd. I : *Europa im Wandel von der Antike zum Mittelalter*, Stuttgart, 1976, p. 420.

men waren van de *civitas* als deze welke een onderdeel vormden van vermelde Romeinse omschrijving, werden met de term *pagus* aangeduid. Dit woord was de Latijnse vertaling van het Germaanse * *gawja*, dat de betekenis had van „weiland in ruimere zin”, „het rond een weiland gelegen gebied”, „vruchtbaar nederzettingsgebied”². Zoals de etymologie leert werd het woord * *gawja* of *gouw* aanvankelijk gebruikt om een nederzettingsgebied aan te duiden. Van zodra echter de nederzettingsgebieden in het noordelijk gelegen kernland van het Frankische rijk ook de basis van de bestuursindeling gingen vormen, kreeg het ook de betekenis van bestuursgebied³.

In de VIe eeuw vormde de Frankische bestuursindeling, tenminste in het noorden, zeker nog geen sluitend, rationeel georganiseerd net dat het ganse grondgebied gelijkmatig overspande. De omvang van de bestuursomschrijvingen verschilde zeer sterk, gezien de *pagi* in relatief dunbevolkte streken verschillende keren groter waren dan deze in relatief dichtbevolkte streken (vergelijk b.v. de *pagi* Cambrai en Texandria). Bovendien lagen tussen de meeste *pagi* in dikwijls zeer omvangrijke gebieden die nog niet bewoond waren, zodat de grenzen tussen de bestuurseenheden vaag en onstabiel bleven⁴.

Toen echter in de VIIIe en IXe eeuw de bevolking aangroeide en er zich in wisselwerking hiermee een algemene ontginningsbeweging voordeed, zou er een wijziging in dit beeld optreden. In de tot dan toe dunbevolkt gebleven streken werden in een eerste fase de uitgestrekte grensgebieden tussen de *pagi* in ontsloten en ontstonden nieuwe *pagi*, terwijl reeds bestaande verder uitbreiding namen. In een tweede fase werden een aantal van de grote *pagi* opgedeeld in kleinere gebieden die de omvang van de *pagi* in de dichtbevolkte streken benaderden.

Binnen *pagi* die een ongelijkmatige toename van de bevolking kenden gebeurde dit op een natuurlijke en geleidelijke wijze. Een of meerdere nederzettingsgebieden onderscheidden zich om reden van een grotere bevolkingsdichtheid gaandeweg van de *pagus* waarin ze vervat lagen. Ze kregen mettertijd een eigen *pagus*naam en verwierven vervolgens op een bepaald ogenblik bestuurlijke

2. P. VON POLENZ, *Landschafts- und Bezirksnamen im frühmittelalterlichen Deutschland, Untersuchungen zur sprachlichen Raumerschliessung*, Bd. I: *Namentypen und Grundwortschatz*, Marburg, 1961, p. 40.

3. W. NIEMEYER, *Der Pagus des frühen Mittelalters in Hessen (Schriften des Hessischen Landesamtes für geschichtliche Landeskunde, 30)*, Marburg, 1968, p. 195-197; U. NONN, *Pagus und Comitatus in Niederlotharingen, Untersuchungen zur politischen Raumgliederung im frühen Mittelalter, (Bonner Historische Forschungen, 49)*, Bonn, 1983, p. 36, 45.

4. U. NONN, *o.c.*, p. 65-68, 118-121, 252, 254. We verkiezen de schrijfwijze *Texandria* boven het in de historische literatuur gebruikelijke *Taxandria* omdat in de oorkonden alleen *Texandria* terug te vinden is als oorspronkelijke benaming van deze *pagus*.

zelfstandigheid. Op dergelijke wijze tot stand gekomen bestuurs-eenheden lagen periferisch ten opzichte van hun moeder*pagus*, die vanzelfsprekend als bestuurlijke omschrijving bleef voortbestaan. Ingeval zich uit eenzelfde moeder*pagus* meerdere bestuurs-eenheden afscheidden, moeten ze niet noodzakelijk op hetzelfde ogenblik zelfstandig geworden zijn en eenzelfde uitgestrektheid verkregen hebben (b.v. de Gilde-/Keldagouw, Düffelgouw en Mühl-gouw binnen de *pagus* Hattuaria⁵).

Binnen *pagi* met een meer gelijkmatige bevolkingsgroei gebeurde de opdeling op een meer kunstmatige en plotse wijze. Hier scheidden zich geen nederzettingsgebieden af, maar nam de bevolking over de ganse *pagus* zodanig evenredig toe dat de bestaande bestuursstructuur op een gegeven ogenblik ontoereikend werd en men noodgedwongen overging tot een opdeling van de ganse *pagus* in meerdere bestuurs-eenheden van kleinere omvang. De oorspronkelijke *pagus* verloor hiermee als politieke omschrijving haar bestaan. De nieuwe bestuurs-eenheden werden op hetzelfde ogenblik in het leven geroepen en waren meestal van ongeveer dezelfde grootte (b.v. de vier *comitatus* van de *pagus* Brabant⁶). Ze werden aangeduid met het woord *comitatus* of graafschap, een term die tijdens de regering van Karel de Grote trouwens ingang vond om alle bestuursgebieden aan te duiden, dus ook deze welke niet opgedeeld waren geworden of zich op natuurlijke wijze afgesplitst hadden. Als gevolg hiervan zou de betekenis van het woord *pagus* terug ingeperkt worden tot deze van nederzettingsgebied⁷. Deze uitbouw en schaalverkleining van de bestuurs-eenheden leidde ertoe dat het noordelijk deel van het Frankische rijk op het einde van de IXe eeuw overspannen werd door een net van bestuursomschrijvingen die weliswaar van omvang nog konden verschillen en niet overal nauwkeurig afgelijnde grenzen kenden, maar toch een veel dichter en nauwer aaneengesloten geheel vormden dan in de VIe eeuw.

5. ID., o.c., p. 74-89.

6. ID., o.c., p. 110-118.

7. In de capitularia zou de term *comitatus*, voor het eerst vermeld in 786, de term *pagus* reeds in 831 volledig verdrongen hebben ter aanduiding van de bestuursomschrijvingen (ID., o.c., p. 45-46).

In de oorkonden zou de term *pagus* langer blijven voortleven vanwege de starheid van de oorkondelijke formules, in het bijzonder van de lokaliseringsformule *in pago N.*. De term duidt hierbij een nederzettingsgebied aan, zowel een waaraan geen bestuurlijk gebied beantwoordde als een waarmee wel een bestuurlijk gebied overeenstemde. Vanaf de regering van Lotharius I zou men ter verduidelijking aan deze *pagus*-lokalisering een *comitatus*-situering toevoegen: *in pago N. in comitatu N.*; Later kwam het ook voor dat men enkel de *comitatus*-plaatsbepaling aangaf. Kwam dit voor, dan duidde de term *comitatus* in elk geval een bestuursgebied aan (ID., o.c., p. 207).

2. De problematiek van de pagus Hasbania

De enige bron die een algemeen beeld schetst van de bestuursindeling van onze streken op een gegeven tijdstip in de vroege middeleeuwen is de tekst van het in 870 gesloten verdrag van Meerssen. Met dit verdrag regelden de broers Karel de Kale, koning van West-Francia, en Lodewijk de Duitser, koning van Oost-Francia, onder elkaar de verdeling van Lotharingen, het rijk van hun kort daarvoor overleden neef Lotharius II. In de beknopte tekst, die zich beperkt tot een loutere opsomming van de graafschappen die aan elk van beide koningen toekwamen, staat opgetekend dat Hasbania toekwam aan Karel de Kale en uit vier *comitatus* bestond⁸. Hieruit mag men besluiten dat de *pagus* Hasbania vóór 870 in vier graafschappen opgedeeld werd. Uit de tekst kan echter niets afgeleid worden over de omvang van de *pagus* en de *comitatus* waaruit deze bestond. Wil men dit toch achterhalen, dan moet men langs een andere weg te werk gaan.

J. Aerts en J. Baerten hebben getracht een antwoord te vinden met behulp van de kerkelijke omschrijvingen en meer bepaald van de omschrijvingen van dekenaten en bankruisen. Ze kwamen hierbij echter tot verschillende oplossingen die geen van beide kunnen bevredigen, zoals M. Werner terecht vaststelde⁹. M. Van Rey van zijn kant beperkte zich tot de omschrijvingen van de aartsdiaken- schappen, die hij met deze van de *pagi* vereenzelvigde, maar weigerde een overeenstemming te zien tussen de omschrijvingen van de dekenaten of de bankruisen en deze van de graafschappen¹⁰. Wellicht omdat de weg van de kerkelijke omschrijvingen tot dan toe met weinig gevolg was ingeslagen, ging U. Nonn in zijn onlangs verschenen studie over de *pagi* en *comitatus* in Nederlotharingen zelfs zover de kerkelijke omschrijvingen geheel buiten beschouwing te laten en zich louter te beperken tot de *pagus*- en *comitatus*lokaliserings in de oorkonden¹¹. Gezien de fragmentarische overlevering van het oorkondenmateriaal sloot hij hiermee

8. *Capitularia regum Francorum*, Dl. II, Uitg. A. BORETIUS - V. KRAUSE, - *Monumenta Germaniae historica, Legum Sectio II*, Hannover, 1897, p. 193-195.

9. J. AERTS, *De pagus Haspengouw*, - *Album Dr. M. Bussels*, (*Federatie der geschied- en oudheidkundige kringen van Limburg*), Hasselt, 1967, p. 57-68; J. BAERTEN, *In Hasbania comitatus quatuor* (*Verdrag van Meerssen, 870*), - *Handelingen van de Koninklijke Zuidnederlandse maatschappij voor taal- en letterkunde en geschiedenis*, 1965, XIX, p. 5-14; M. WERNER, *Der Lütticher Raum in frühkarolingischer Zeit, Untersuchungen zur Geschichte einer karolingischen Stammlandschaft*, (*Veröffentlichungen des Max-Planck-Instituts für Geschichte*, 62), Göttingen, 1980.

10. M. VAN REY, *Les divisions politiques et ecclésiastiques de l'ancien diocèse de Liège au Haut Moyen Age*, - *Le Moyen Age*, 1981, LXXXVII, p. 165-206.

11. U. NONN, o.c.

echter elke poging tot een zelfs ruwe grensafbakening bij voorbaat uit.

Willen we dit laatste vermijden, dan moeten we opnieuw teruggrijpen naar de bestuurlijke indeling van het bisdom. Om hierbij tot een betere oplossing te komen dan die welke J. Aerts, J. Baerten en M. Van Rey voorgesteld hebben, moeten we eerst een grondig onderzoek instellen naar de wijze waarop deze indeling tot stand is gekomen.

3. *De bestuurlijke indeling van het bisdom Luik van de VIe tot de IXe eeuw*

Tijdens de VIe en VIIe eeuw bestonden er in de noordelijke gelegen bisdommen van het Frankische rijk slechts een beperkt aantal parochies, voornamelijk gevestigd in de steden en belangrijkste *vici*. Aan het hoofd van een dergelijke parochie stond een college van priesters, dat onder toezicht van een aartspriester in de parochiekerk zetelde en van daaruit de bedehuizen bediende die in de omtrek waren opgericht¹². Over deze parochies, en meer bepaald over hun priesters, oefende de bisschop toezicht en leiding uit. Hij werd in deze taak bijgestaan door de aartsdiaken, die over het ganse bisdom voornamelijk met het toezicht over de geestelijkheid en met het beheer van de kerkelijke goederen belast was. Op parochiaal vlak werd de bisschop bijgestaan door de aartspriesters, die over de clerus van hun eigen parochie waakten¹³.

Tijdens de VIIIe en IXe eeuw zouden koningen, *potentes* en abdijen op hun uitgestrekte domeinen talrijke bedehuizen oprichten. Deze konden niet meer vanuit de vaak verafgelegen parochiekerken bediend worden, en daarom gingen de priesters voortaan bij het hun toegewezen bedehuis verblijven, waardoor dit op haar beurt uitgroeide tot parochiekerk¹⁴. De sterke toename van het aantal parochies die hier het gevolg van was, zou de bisschop voor zware bestuurlijke problemen stellen, gezien hij onmogelijk zelf nog kon instaan voor hun toezicht en leiding. Aanvankelijk werd

12. F. LOT-R. FAWTIER, *Histoire des institutions françaises au moyen âge*, Dl. III: J. F. LEMARIGNIER, *Institutions ecclésiastiques*, Paris, 1962, p. 22.

13. M. VAN REY, *o.c.*, p. 184, 189; A. AMANIEU, Art. *Archiprêtre*, - *Dictionnaire de droit canonique*, Dl. I, 1935, k. 1008-1009; Id., Art. *Archidiaque*, - *Dictionnaire de droit canonique*, Dl. I, 1935, k. 953-956; É. DE MOREAU, *Histoire de l'Église en Belgique*, Dl. I: *La formation de la Belgique chrétienne, Des origines au milieu du Xe siècle*, (*Museum Lessianum - Section historique*, nr. I), Brussel, 1945, p. 306, 308-309.

14. A. AMMANIEU, *Archiprêtre*, k. 1007-1008; J. F. LEMARIGNIER, *o.c.*, p. 22; W. PLÖCHL, *Geschichte des Kirchenrechts*, Bd. I: *Das Recht des ersten christlichen Jahrtausends von der Urkirche bis zum grossen Schisma*, München-Wien, 1959, p. 316.

een oplossing gezocht in de aanstelling van koorbisschoppen, een gebruik dat vermoedelijk door Ierse zendelingen ingevoerd was op het einde van de VIIe eeuw. Dit hield in dat de bisschop één of meer andere bisschoppen aanstelde wier bevoegdheid aanvankelijk hoofdzakelijk op het vlak van de wijdingsmacht lag en waarschijnlijk tot een welbepaald deel van het bisdom beperkt was. Maar in het begin van de IXe eeuw bleek deze oplossing ontoereikend en zelfs gevaarlijk te worden. De bisschop moest immers te zeer steun zoeken bij de koorbisschoppen, die hiervan gebruik maakten om hun bevoegdheid ten zijnen nadele uit te breiden en zo uitgroeiden tot gevaarlijke mededingers¹⁵. Een andere regeling werd noodzakelijk die een grondige hervorming van de bestuurlijke organisatie van het bisdom inhield en tegelijk het gezag van de bisschop zou herstellen en verstevigen. Daarom werd vanaf het midden van de IXe eeuw overgegaan tot de oprichting van aartsdiakenschappen en dekenaten¹⁶.

De indeling van het bisdom in meerdere aartsdiakenschappen was het gevolg van de vermenigvuldiging van het aantal aartsdiakens, wat een territoriale afbakening van hun ambtsgebied noodzakelijk maakte. Binnen de omschrijving van het aartsdiakenschap, dat mogelijk voortbouwde op dat van de koorbisschop, zou de aartsdiaken mettertijd, door een geleidelijke uitbreiding van zijn uit de Merovingische periode overgeërfde taak, dezelfde bevoegdheden als de bisschop in handen krijgen, behalve dan deze welke de bisschopswijding vereisten of uitdrukkelijk aan de bisschop voorbehouden bleven¹⁷.

De aartsdiakenschappen werden op hun beurt ingedeeld in dekenaten. Aan het hoofd van een dergelijke omschrijving stond een deken, meestal de aartspriester van de belangrijkste moederparochie, die belast werd met het doorgeven van de bevelen van hogere hand en toezicht moest houden over de clerus en de kerken van zijn omschrijving¹⁸.

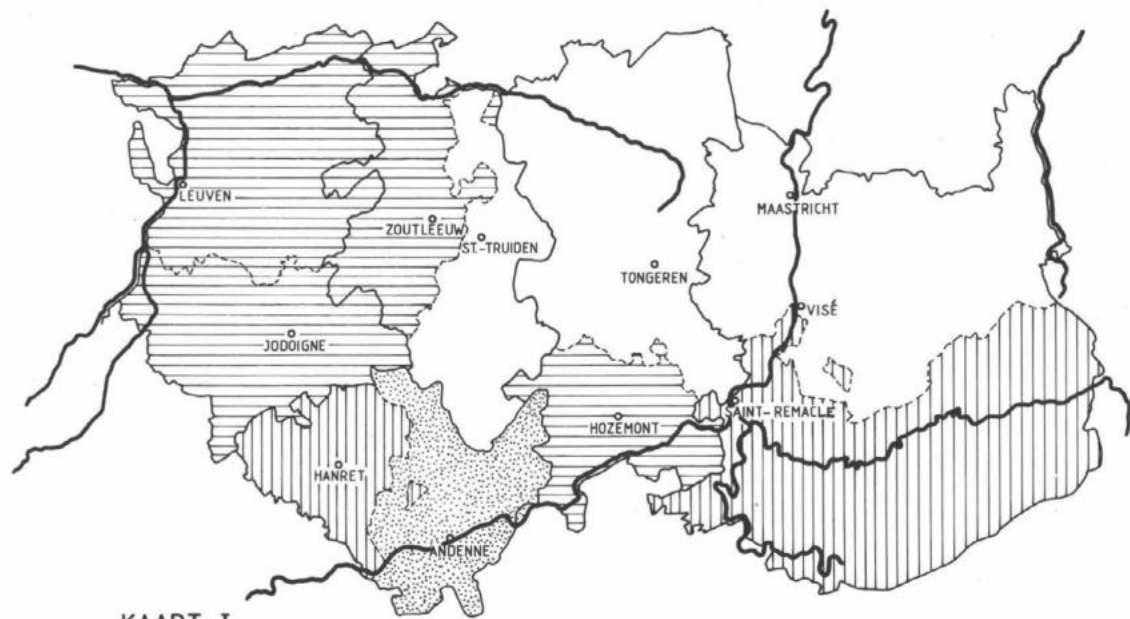
Deze indeling van het bisdom in aartsdiakenschappen en dekenaten is reeds in 852 voor het bisdom Reims betuigd. We moeten wachten tot 935-937 voor we haar ook in het bisdom Luik terug-

15. M. VAN REY, *o.c.*, p. 185; J. LECLEF, *Art. Chorévêque*, - *Dictionnaire de droit canonique*, Dl. III, 1942, k. 691-693; J. F. LEMARIGNIER, *o.c.*, p. 20; W. PLOCHL, *o.c.*, p. 303-304.

16. In hoeverre de oprichting van aartsdiakenschappen de rechtstreekse oorzaak was van het verdwijnen van het koorepiscopaat is uit de bronnen niet op te maken. Mogelijk nam deze nieuwe inrichting gewoon de plaats in van het reeds verdwenen instituut van het koorepiscopaat.

17. M. VAN REY, *o.c.*, p. 184-185, A. AMANIEU, *Archidiacre*, k. 957-962; E. DE MOREAU, *o.c.*, p. 306; W. PLOCHL, *o.c.*, p. 314-315.

18. M. VAN REY, *o.c.*, p. 189, 190; A. AMANIEU, *Archiprêtre*, k. 1010.

KAART I

Het aartsdiakenschap Hasbania.

- geheel = het aartsdiakenschap Hasbania in de tweede helft van de IXe eeuw.

- ——— = de dekenaten in de tweede helft van de IXe eeuw.

- de aartsdiakenschappen van 1497.

 Hasbania

 Brabant

 Condros

 Henegouwen

- - - - - = de dekenaten van 1497.

vinden, maar dit is ongetwijfeld te wijten aan de bronnenoverlevering, en wanneer we de nabijheid van het bisdom Reims en de richtlijnen hieromtrent van de concilies en synodes uit de eerste helft van de IXe eeuw voor ogen houden, mogen we aannemen dat het bisdom reeds in de tweede helft van de IXe eeuw in aartsdiakenschappen en dekenaten ingedeeld was¹⁹.

4. *De reconstructie van het oorspronkelijk aartsdiakenschap Hasbania en haar dekenaten*

Belangrijk voor ons onderzoek is de algemeen geldende vaststelling dat de kerkelijke omschrijvingen voortbouwen op de wereldlijke en dat meer bepaald de aartsdiakenschappen kunnen vereenzelvigd worden met de *pagi* en de dekenaten met de onderverdelingen van de *pagi*, de *comitatus*²⁰. Maar dit werd nu juist voor het bisdom Luik altijd in vraag gesteld. De bestuurlijke indeling van het bisdom zoals ze in haar vroegst gekende vorm is overgeleverd, kan inderdaad moeilijk in overeenstemming gebracht worden met de gegevens die de oorkonden ons bieden over de uitgestrektheid van de *pagi*. De aartsdiakenschappen vallen niet samen met de *pagi* en de dekenaten zijn binnen elk aartsdiakenschap te talrijk om overeen te stemmen met de graafschappen waarin de *pagi* eventueel verdeeld waren. Wat in het bijzonder de *pagus* Hasbania betreft, leren de oorkonden ons dat deze ruwweg genomen een gebied besloeg dat zich van de Dijle tot de Maas uitstreckte en van de Demer tot eveneens de Maas²¹. De kerkelijke omschrijvingen daarentegen tonen de aanwezigheid van meerdere aartsdiakenschappen in dit gebied aan: Hasbania, Brabant, Henegouwen, Condroz en Luik. Bovendien omvat elk van deze aartsdiakenschappen, met uitzondering dan van Luik, één of meer dekenaten: Hasbania omvat St.-Truiden, Tongeren en Maastricht, Brabant omvat Leuven, Jodoigne en Hozémont, Henegouwen omvat Andenne, Condroz omvat Hanret²². De algemene vaststelling dat met een *pagus* een aartsdiakenschap overeenkomt en met een *comitatus* een dekenaat klopt dus blijkbaar niet voor de *pagus* Hasbania, vermits we hier

19. M. VAN REY, *o.c.*, p. 184-185, 189-190, 182-183. Zo werd ook het bisdom Soissons vóór 869-870 in aartsdiakenschappen en dekenaten ingedeeld (R. KAISER, *Untersuchungen zur Geschichte der Civitas und Diözese Soissons in römischer und merowingischer Zeit*, (Rheinisches Archiv, 89), Bonn, 1973, p. 270).

20. M. VAN REY, *o.c.*, p. 166 met verdere literatuurverwijzing.

21. Zie kaart II; voor de verwijzingen, naar het bronnenmateriaal, zie U. NONN, *o.c.*, p. 133-135.

22. É. DE MOREAU, *Histoire de l'Église en Belgique, Tome complémentaire I, Texte*, p. 92-95, *Cartes*, carte III, (Museum Lessianum - section historique, nr. II), Brussel, 1948.

in plaats van één aartsdiakenschap er vijf aantreffen en in plaats van vier dekenaten acht.

We moeten echter voor ogen houden dat de kerkelijke omschrijvingen hier weergegeven zijn zoals ze in de oudst bewaard gebleven bron vermeld staan, en vermits deze pas uit 1497 dateert, zouden de omschrijvingen best kunnen berusten op een toestand die laattijdig tot stand gekomen is.

Wat de talrijke aartsdiakenschappen betreft moet opgemerkt worden dat de aartsdiakenschappen Brabant en Henegouwen de naam dragen van vorstendommen die hun aanwezigheid in het bisdom Luik pas in de XIe eeuw stevig gevestigd hebben, zodat we mogen aannemen dat ze pas na dit ogenblik ontstaan zijn. De uitbreiding van het naburige aartsdiakenschap Condroz naar het dekenaat Hanret toe moet eveneens later gebeurd zijn, gezien de *pagus* Condroz, die naamgevend was voor het aartsdiakenschap, zich beperkte tot het ten zuiden van de Maas gelegen gebied²³. Deze drie aartsdiakenschappen moeten dus aanvankelijk niet voorgekomen zijn in de *pagus* Hasbania. Laten we het aartsdiakenschap Luik wegens haar zeer geringe omvang terzijde²⁴, dan mogen we hieruit besluiten dat binnen de *pagus* Hasbania oorspronkelijk enkel het aartsdiakenschap Hasbania aanwezig was, dat haar omvang bijgevolg groter was dan in 1497 en dus dezelfde moet geweest zijn als deze van de *pagus* Hasbania, en dat de aartsdiakenschappen die later in het gebied vermeld worden hun aanwezigheid ten koste van het aartsdiakenschap Hasbania gevestigd hebben.

Deze bevinding heeft tot gevolg dat we binnen het oorspronkelijk aartsdiakenschap Hasbania niet alleen rekening moeten houden met de drie dekenaten waaruit dit aartsdiakenschap in 1497 bestond, maar ook met de dekenaten van de andere aartsdiakenschappen uit 1497, zodat we tot een totaal van acht dekenaten komen. Dit grote aantal berust ongetwijfeld — net als in het geval van de aartsdiakenschappen — op een later gegroeide toestand, die waarschijnlijk gelijktijdig met de herschikking van de aartsdiakenschappen ontstaan is.

Om nu het oorspronkelijk aantal dekenaten opnieuw samen te stellen beschikken we gelukkig over de bankruisomschrijvingen. Dit zijn de omschrijvingen van de bankruisprocessies, processies

23. M. VAN REY, *Die Lütticher Gaue Condroz und Ardennen im Frühmittelalter, Untersuchungen zur Pfarrorganisation*, (*Rheinisches Archiv*, 102), Bonn, 1977, p. 101-102, kaart 4.

24. Dit aartsdiakenschap is het overblijfsel van het ambtsgebied van de aanvankelijk enige aartsdiaken. Dit gebied strekte zich oorspronkelijk uit over gans het bisdom, maar werd door de oprichting van de andere aartsdiakenschappen in de tweede helft van de IXe eeuw herleid tot de parochies van de stad Luik.

waarbij de afgevaardigden van de parochies van een bepaald gebied met kruisen, banieren en relikwieën naar een centraal gelegen kapittel- of abdijkerk trokken om daar een offerande te doen, aanvankelijk in natura, later meestal in geld. Deze processies vonden hun oorsprong in de verplichting die aan de parochiepriesters en vooraanstaande leken van het bisdom opgelegd was om de grote feesten van het kerkelijk jaar in de bisschoppelijke kerk te vieren ter herinnering aan het feit dat alle parochies eigenlijk een uitvloeisel waren van de ene parochie die het bisdom oorspronkelijk vormde en waarvan de bisschop de enige herder was²⁵. Later werd het aantal processies verminderd tot één per jaar, rond de periode van Pinksteren, en deelde de bisschop omwille van de grote afstand tot de bisschopsstad het bisdom in meerdere omschrijvingen in, die elk als hoofdplaats een kapittel- of abdijkerk kregen waarnaar de parochies van de omschrijving konden toetrekken²⁶. Wanneer dit laatste in het bisdom Luik gebeurd is, valt niet nauwkeurig te bepalen. In elk geval vermeldt een oorkonde uit 980 dat de bankruisen van Lobbes reeds van oudsher ingesteld waren, waaruit mag afgeleid worden dat de bankruisgebieden ten laatste uit het begin van de Xe of zelfs uit het einde van de IXe eeuw dateren²⁷.

25. M. VAN REY, *Divisions politiques*, p. 192-193; J. PAQUAY, *Les antiques processions des croix banales à Tongres*, - *Bulletin de la Société scientifique et littéraire du Limbourg*, 1903, Dl. XXI, p. 127; U. BERLIÈRE, *Les processions des croix banales*, - *Académie royale de Belgique, Classe des lettres, Bulletin 5e série*, Dl. VIII, 1922, p. 419, 428.

26. U. BERLIÈRE, *o.c.*, p. 428; J. PAQUAY, *o.c.*, p. 159; A. VANRIE, *Les croix banales aux abbayes en Belgique au Moyen Age*, (*Contributions à l'histoire économique et sociale*, Dl. II), Brussel, 1963, p. 20; M. VAN REY, *Divisions politiques*, p. 194-195.

27. J. VOS, *Lobbes, son abbaye et son chapitre*, Dl. I, Leuven, 1865, p. 433 e.v.; C. G. ROLAND, *Les pagi de Lomme et de Condroz et leurs subdivisions*, - *Annales de la Société archéologique de Namur*, 1920, 34, p. 52.

In het tweede boek van de *Miracula sancti Huberti*, samengesteld op het einde van de XIe eeuw, wordt de instelling van de bankruisprocessie naar de abdij van St.-Hubertus teruggevoerd op een gelofte die de priesters en het volk uit de omgeving van de abdij afgelegd hadden aan St. Hubertus uit dank voor zijn hulp bij een geweldig onweer. Deze gelofte werd in 837 gedaan en bekrachtigd door een keizerlijk *bannum* en een synodale wet (*Miraculorum S. Huberti post mortem, Liber secundus*, - *Acta Sanctorum Novembris*, Dl. 1, Paris, 1887, p. 765, 823, 824). De abdijkroniek van St.-Hubertus, die opgesteld werd rond het jaar 1100 en voor deze vermelding teruggaat op de *Miracula*, voegt hieraan toe dat deze bekrachtiging gedaan werd door keizer Lodewijk de Vrome en Walcaud, bisschop van Luik, en gepaard ging met een vastlegging van de grenzen van de bankruisomschrijving (*La chronique de Saint-Hubert, dite Cantatorium*, Uitg. K. HANQUET, (*Commission royale de Belgique, Recueil de textes pour servir à l'étude de l'histoire de Belgique*), Brussel, 1906, p. 56). Afgezien van het feit dat bisschop Walcaud in 837 reeds gestorven was (M. VAN REY, *Lütticher Gaue*, p. 164) en dus onmogelijk de gelofte kon bekrachtigd hebben, moet de geloofwaardigheid van deze gebeurtenissen ernstig in vraag gesteld worden gezien ze pas 350 jaar later voor het eerst in de bronnen vermeld staan. Bovendien wordt de instelling van de bankruisprocessie hier voorgesteld als het gevolg van een natuurramp die daarenboven nog alleen de abdij St.-Hubertus betrof. Dat dit laatste niet alleen in tegenspraak is met hetgeen hoger vermeld werd omtrent de oorsprong van de bankruisprocessie, maar ook ontoereikend is om de oorsprong van de andere bankruisomschrijvingen te verklaren, die op hetzelfde ogenblik en krachtens bisschoppelijke verordening moeten ontstaan zijn blijkens hun nauw-

Nu vertonen de bankruisomschrijvingen een grote overeenkomst met deze van de dekenaten. Zo omvatte het bankruisgebied van St.-Truiden de dekenaten St.-Truiden en Zoutleeuw, evenals het oostelijk deel van het dekenaat Jodoigne en besloeg het bankruisgebied van Tongeren het grootste deel van het gelijknamige dekenaat, evenals het noordelijk deel van het dekenaat Hozémont²⁸. Uit deze overeenkomst mogen we gerust afleiden dat de bankruisgebieden ontstaan zijn na de dekenaten en dat men voor de bepaling van hun omschrijving weliswaar in de eerste plaats rekening gehouden heeft met de afstand van de parochies tot de bankruiskerken, maar toch zoveel mogelijk getracht heeft de bankruisgebieden in te passen in de bestaande dekenaatsomschrijvingen²⁹. Herinneren we ons dat de dekenaten en de bankruisgebieden rond dezelfde tijd ontstaan zijn, d.w.z. rond de tweede helft van de IXe eeuw, dan mogen we hieruit besluiten dat de bankruisomschrijvingen ons waardevolle aanwijzingen kunnen geven over de uitgestrektheid van de dekenaten zoals die bestonden vóór de latere herschikking die tot de toestand van 1497 zou leiden en een veel groter aantal dekenaten tot stand zou brengen.

Meer bepaald het bankruisgebied van de abdij van St.-Truiden biedt ons een bruikbaar uitgangspunt. Uit de vaststelling dat dit de dekenaten St.-Truiden en Zoutleeuw omvatte mogen we gerust afleiden dat deze beide dekenaten oorspronkelijk één dekenaat vormden met als hoofdplaats St.-Truiden³⁰. Ook de bevinding dat

keurige begrenzing en het feit dat ze gans het bisdom omspanden, hoeft niet verder onderstreept te worden. Blijkbaar wist men in de abdij van St.-Hubertus op het einde van de XIe eeuw niet meer welke de oorsprong van de bankruisprocessie naar de abdij was en heeft men om de processie te verklaren en te rechtvaardigen een mirakelverhaal bedacht. In een kort daarna opgestelde oorkonde van 1139, waarin het bankruisgebied van de abdij opgetekend werd, staat ten andere niets over dit vermeende mirakel vermeld (*Chartes de l'abbaye de Saint-Hubert en Ardenne*, Uitg. G. KURTH, (*Commission royale d'histoire*), Dl. I, Brussel, 1903, p. 107-108). De datering van de instelling van de bankruisprocessie in 837 moet dus verworpen worden, en de stelling van M. VAN REY, *Divisions politiques*, p. 201 en *Littischer Gau*, p. 164 — die dit mirakel schijnt te aanvaarden — dat deze instelling zoniet in 837, dan toch in de eerste helft van de IXe eeuw gebeurd is, moet eveneens afgewezen worden.

28. Zie de kaart in M. VAN REY, *Divisions politiques*, p. 204-205.

29. J. PAQUAY, *o.c.*, p. 169-170.

Het is inzichtlijker dat een indeling van niet-bestuurlijke aard (als de bankruisomschrijvingen) gevormd is naar een indeling van bestuurlijke aard (als de dekenaten), dan omgekeerd. Nemen we toch aan dat de oorspronkelijke dekenaten naar de bankruisgebieden gevormd zijn, dan kunnen we niet uitleggen hoe de dekenaten van 1497 uit de oorspronkelijke dekenaten gegroeid zijn. Omgekeerd kunnen we wel uitleggen hoe de dekenaten van 1497 uit de oorspronkelijke dekenaten gegroeid zijn (Cfr. *infra* p. 21 e.v.).

30. Zie ook J. BAERTEN, *Les origines des comtes de Looz et la formation territoriale du comté*, - *Belgisch tijdschrift voor filologie en geschiedenis*, 1965, Dl. XLIII, p. 1228.

St.-Truiden moet hoofdplaats geweest zijn daar het in tegenstelling tot Zoutleeuw zetel van het bankruisgebied was en reeds in de VIIe eeuw een belangrijk kerkelijk centrum vormde (P. PIEYNS-RIGO, *Abbaye de Saint-Trond*, - *Monasticon belge*, Dl. VI: *Province de Limbourg*, Liège, 1976, p. 25).

de grens tussen de dekenaten St.-Truiden en Zoutleeuw ongeveer overeenstemde met deze tussen het graafschap Loon en het hertogdom Brabant, en dus tot stand moet gekomen zijn toen deze vorstendommen ergens in de eerste helft van de XIIe eeuw hun definitieve gebiedsomvang aannamen, bewijst dat beide dekenaten aanvankelijk samenhoorden³¹. Dit brengt ons op het spoor van de werkwijze die men gevolgd heeft bij de herschikking van de dekenaten: men heeft gewoon de bestaande dekenaten in twee opgedeeld om zo kleinere, gemakkelijker te besturen gehelen tot stand te brengen. Met deze vaststelling als uitgangspunt gaan we nu trachten de andere oorspronkelijke dekenaten weer samen te stellen³².

- Het dekenaat Leuven kan gezien haar ligging tussen de grens van het bisdom en het oorspronkelijk dekenaat St.-Truiden alleen maar een geheel gevormd hebben met het dekenaat Jodoigne. De hoofdplaats van dit oorspronkelijk dekenaat was waarschijnlijk Leuven.
- Het dekenaat Hanret moet gezien haar ligging tussen het oorspronkelijk dekenaat Leuven en de grens van het oorspronkelijk aartsdiakenschap Hasbania met Condroz samengevoegd worden bij het dekenaat Andenne. Dit schijnt te worden bevestigd door het feit dat Waret-l'Evêque een enclave van het dekenaat Hanret binnen het dekenaat Andenne vormde³³. Als hoofdplaats van het oorspronkelijk dekenaat moet waarschijnlijk Andenne aangenomen worden³⁴.
- Het dekenaat Hozémont moet gezien de bankruisomschrijving van Tongeren aanvankelijk een eenheid gevormd hebben met het dekenaat Tongeren. De hoofdplaats van dit oorspronkelijk dekenaat was meer dan waarschijnlijk Tongeren³⁵.
- Tenslotte rest er nog het dekenaat Maastricht. Hier moet voor ogen gehouden worden dat dit dekenaat in de oudste bronnen als hoofdplaats het zeer excentrisch, vlak tegen de grens met het

31. Zie de kaart van het graafschap Loon in J. Baerten, *Het graafschap Loon (11de-14de eeuw), Ontstaan-politiek-instellingen, (Maaslandse monografieën, 9), Assen, 1969.*

32. Zie kaart I.

33. Parallel met Berbroek, dat een enclave van het dekenaat Zoutleeuw binnen het dekenaat St.-Truiden vormde.

34. Te Andenne bevond er zich in tegenstelling tot Hanret een vroeg-middeleeuwse abdij, die vermoedelijk centrum was van een eigen bankruisgebied (U. BERLIÈRE, *Monastère d'Andenne, - Monasticon belge, Dl. I: Province de Namur et de Hainaut, Maredsous, 1890, p. 61).*

35. Tongeren was de vroegere bisschopsstad, bezat i. t. t. Hozémont een kapittelkerk en was hoofdplaats van de gelijknamige bankruisomschrijving (J. PAQUAY, *Les paroisses de l'ancien concile de Tongres y compris les conciles de Hasselt et Villers-l'Evêque démembrés du même concile, - Bulletin de la Société d'art et d'histoire du diocèse de Liège, 1909, Dl. XVIII, p. 31, 33, 44 e.v.)*

dekenaat Saint-Remacle gelegen Visé bezat³⁶. Nu hoorde dit laatste dekenaat in 1497 tot het aartsdiakenschap Condroz. Wanneer we echter weten dat geen enkele plaats binnen het dekenaat tot de *pagus* Condroz behoord heeft die aan de basis van dit aartsdiakenschap lag³⁷, dan ligt het besluit voor de hand dat — net als voor het dekenaat Hanret gebeurd is — het aartsdiakenschap Condroz zich pas later noordwaarts heeft uitgebreid tot het dekenaat Saint-Remacle. Dit laatste moet dus oorspronkelijk tot het aartsdiakenschap Haspengouw gehoord hebben. Herinneren we ons nu de excentrische ligging van Visé, dan dringt zich het besluit op dat de dekenaten Maastricht en Saint-Remacle samen een oorspronkelijk dekenaat moeten gevormd hebben met als hoofdplaats Visé. Deze vaststelling schijnt nog bevestigd te worden door het feit dat Bolland een enclave van het dekenaat Saint-Remacle vormde binnen het dekenaat Maastricht³⁸.

5. De reconstructie van de *pagus Hasbania* en zijn graafschappen

Nadat we hierboven de omvang van het oorspronkelijk aartsdiakenschap Hasbania verruimd hebben tot een gebied dat zich ongeveer uitstrekte van Dijle tot Würm en Hoge Venen en van Demer tot Maas en Amblève, en we hebben vastgesteld dat dit aartsdiakenschap oorspronkelijk in de vijf dekenaten Leuven, St.-Truiden, Andenne, Tongeren en Visé was onderverdeeld, gaan we nu deze bevindingen vergelijken met de gegevens die de oorkonden ons bieden over de *pagus* Hasbania en de *comitatus* waarin deze werd opgedeeld, om zo na te gaan of het algemene uitgangspunt dat de aartsdiakenschappen overeenstemmen met de *pagi* en de dekenaten met de *comitatus*, toch niet kan opgaan voor de *pagus* Hasbania, in weerwil van de vroegere beweringen³⁹.

36. J. CEYSSENS, *Paroisse de Visé*, - *Bulletin de la Société d'art et d'histoire du diocèse de Liège*, 1890, Dl. VI, p. 35-36; J. HABETS, *Geschiedenis van het tegenwoordig bisdom Roermond en van de bisdommen die het in deze gewesten zijn voorafgegaan*, Dl. I, Roermond, 1875, p. 426.

37. Cfr. *supra* p. 239, voetnoot 23.

38. Zelfde opmerking als *supra* p. 242, voetnoot 33.

39. Zie kaart II, opgesteld op basis van het bronnenmateriaal dat aangebracht werd door U. NONN, *o.c.* en dat de periode vóór het jaar 1000 beslaat. Na deze datum was de verbodkelling van de Karolingische graafschappen zover voortgeschreden dat de *pagus*- en *comitatus*-lokaliseringsen niet meer betrouwbaar zijn of een danig verwarde toestand weergeven dat ze beter niet in het onderzoek betrokken worden (Zie ook U. NONN, *o.c.*, p. 33).

A. *De pagus Hasbania*

Bekijken we eens van naderbij het aartsdiakenschap Hasbania, dan moeten we vaststellen dat dit wel degelijk de *pagus* Hasbania weerspiegelt. Alle plaatsen die in de oorkonden vermeld worden als gelegen binnen de *pagus* Hasbania liggen ook binnen het gelijknamig aartsdiakenschap en geen enkele plaats die betuigd wordt als gelegen in een naburige *pagus* ligt binnen het aartsdiakenschap⁴⁰. Bij dit laatste moet wel voorbehoud gemaakt worden wat de *pagus* Liugas betreft, maar dit probleem zullen we behandelen wanneer we het hebben over de graafschappen. We kunnen niettemin alvast besluiten dat het eerste deel van ons algemeen uitgangspunt, namelijk dat de aartsdiakenschappen overeenstemmen met de *pagi*, evengoed van toepassing is op het aartsdiakenschap en de *pagus* Hasbania.

B. *De graafschappen van de pagus Hasbania*

Wanneer we vervolgens de dekenaten aan een nader onderzoek onderwerpen, moeten we onze aandacht vestigen op een oorkonde van 953-958, die de *villae* Muizen, Buvingen en Heusden in het graafschap Avernas plaatst en de *villae* Engelmanshoven en Heers in het graafschap Hocht⁴¹. Daar de drie onder het graafschap Avernas vallende *villae* tot het oorspronkelijk dekenaat St.-Truiden hoorden en de twee binnen het graafschap Hocht liggende *villae* tot het oorspronkelijk dekenaat Tongeren, en deze *villae* zich bovendien allen aan weerszijden vlak tegen de grens tussen beide dekenaten bevonden, mogen we stellen dat de grens tussen de oorspronkelijke dekenaten St.-Truiden en Tongeren samenviel met deze tussen de graafschappen Avernas en Hocht. Hoewel andere oorkonden die inlichtingen zouden kunnen bieden over de overeenkomst tussen de grenzen van de oorspronkelijke dekenaten en de graafschappen, ontbreken, lijkt het ons niet gewaagd op basis van dit enkele gegeven verder te redeneren en te stellen dat de oorspronkelijke dekenaten St.-Truiden en Tongeren te vereenzelvigen zijn met de graafschappen Avernas en Hocht⁴² en dat meer al-

40. Zie kaart II, evenals de plaatsbepalingen voor de *pagus* Texandria, Masau, Jülichgouw, Ardennen, Condroz, Lomme en Brabant opgenomen in U. NONN, *o.c.*, p. 65-66, 89-91, 98-99, 104-108, 110-113, 144-146, 151-153, 190.

41. M. GYSSELING - A. C. F. KOCH, *Diplomata Belgica ante annum millesimum centesimum scripta*, Dl. I, Tongeren, 1960, nr. 213, p. 362; voor de datering, zie J. BAERTEN, *Origines*, p. 1217-1218.

42. Onder dit voorbehoud dat het graafschap Hocht in feite een complex van drie graafschappen was, waaronder dat welk met het dekenaat Tongeren overeenstemde (Cfr. *infra* p. 245-246).

gemeen de dekenaten van het aartsdiakenschap Hasbania overeenstemden met de graafschappen waarin de gelijknamige *pagus* opgedeeld was, waarbij dan wel twee dekenaten moeten samengevoegd worden tot één graafschap⁴³. In deze redenering worden we geruggesteund door de vaststelling dat een overeenkomst tussen dekenaten en graafschappen ook voor de naburige *pagi* Brabant en Lomme werd vastgesteld⁴⁴. Bovendien — en dit is ons meest doorslaggevend argument — kan de geschiedenis van de graafschappen die in de Xe en XIe eeuw in de *pagus* Hasbania betuigd werden enkel maar ten volle begrepen worden wanneer we als territoriaal kader voor deze geschiedenis de omschrijvingen van de oorspronkelijke dekenaten aannemen. Werken we dit argument eens verder uit.

I. Het graafschap Haspengouw

Met het oorspronkelijk dekenaat Tongeren kwam het graafschap Haspengouw overeen. De naam van deze bestuursseenheid werd gevormd door toevoeging van het woord *-gouw* aan het woord *Hasbania*, de naam van de *pagus* waaruit het graafschap ontstaan was⁴⁵. Vóór 950 werd Haspengouw met de naburige graafschappen

43. Cfr. *infra* p. 249.

44. P. BONENFANT, *Le Pagus de Brabant*, - *Tijdschrift van de Belgische vereeniging voor aardrijkskundige studies*, 1935, Dl. 5, p. 36.

45. In de oorkonden gebruikt men bijna steeds de naam *pagus Hasbania* of de ervan afgeleide vormen *pagus Hasba(n)nius* en *pagus Hasbaniensis* om de *pagus* aan te duiden waaruit de vier graafschappen ontstaan zijn. In slechts drie gevallen wordt een Nederlandse naam aangewend, namelijk *pagus Haspengouw*: *Codex Laureshamensis*, Uitg. K. GLOCKNER, (*Arbeiten der Historischen Kommission für den Volksstaat Hessen*), Bd. 1-3, Darmstadt, 1929-1936, nr. 1233 van 23 IV 847: ... *et in Hasmachgouue in villa que dicitur Curtriza (= Kortessem)*; D.O.I., nr. 316, p. 430 van 17 I 966: ... *curtem Galmina (Groot-Gelmen) nominatam... sitam in pago Haspengewe...*, D.O.II, nr. 280, p. 326 van 26 IX 982: ...*curtem insuper suam Uelme (= Velm) nominatam in pago Haspengouue...* Dat de eerste twee plaatsen in het graafschap lagen dat met het oorspronkelijk dekenaat Tongeren overeenstemde en dat de derde plaats vlak tegen dit graafschap aanlag, kan geen toeval zijn en we mogen op basis van deze bevinding aannemen dat dit graafschap, dat het kerngebied van de *pagus* Hasbania uitmaakte, van bij haar ontstaan de naam *Haspengouw* toegekend kreeg door toevoeging van het woord *-gouw* aan de naam *Hasbania*. We worden hierin ten andere gesterkt door een in 1040 uitgegeven oorkonde, die dit graafschap duidelijk als *comitatus... nomine Haspinga* betitelt (D.H.III., nr. 35, p. 45 van 24 I 1040). Wegens de gelijkenis met de naam *pagus Hasbania* moet de naam *Haspengouw* mettertijd aangewend geweest zijn om ook de *pagus* aan te duiden (D.H.III., nr. 35, p. 45 van 24 I 1040: ...*comitatum... nomine Haspinga in pago Haspingowi sitam...*) en de naam *Hasbania* om het graafschap te bedoelen (*Recueil des chartes de l'abbaye de Gembloux*, Uitg. C. G. ROLAND, Gembloux, 1921, nr. 5, p. 15 van 3 IV 961: ... *villam quae adiacet in comitatu Asbanio quaeque ab incolentibus vocatur Steria monticula (= Stier)*...). In het Nederlands zou de naam *Haspengouw* de naam *Hasbania* zelfs volledig verdringen om de *pagus* en het graafschap aan te duiden. In het Frans daarentegen zou de oude benaming *Hasbania* verder leven en zich ontwikkelen tot *Hesbaye*.

Als gevolg van deze bevindingen moet de vereenzelviging van de naam *Haspengouw* met de naam *Hasbania* die men tot nu toe in de wetenschappelijke literatuur aantreft, verworpen worden (b.v. M. GYSSELING, *Toponymisch woordenboek van België, Nederland, Luxemburg, Noord-Frankrijk en West-Duitsland (vóór 1226)*, Tongeren, 1960, Dl. I, p. 488-489).

Masau en Maasland samengevoegd tot het graafschap Hufte of Hocht onder het gezag van Rodulphus, broer van Reinier II⁴⁶. Na de val van Reinier III en Rodulphus in 958 werd deze versmelting tenietgedaan en moet de in 966 vermelde Werenharius aangesteld zijn als graaf over Haspengouw⁴⁷. Indien de schenking van de *villa* Provin aan de abdij van St.-Truiden door Arnold van Valenciennes wel degelijk in 967 mag gedateerd worden, dan werd Werenharius in 966 of 967 vervangen door de in 967 onder de getuigen van deze oorkonde vernoemde graaf Rodulphus⁴⁸. Deze laatste was de neef van Eremfridus, graaf in het naburige Avernas, en de vader van Gislebertus, die vóór 1031 het bewind moest overgenomen

46. M. GYSSELING - A. C. F. KOCH, *Diplomata Belgica*, nr. 213, p. 362 van 25 IV 956-958: ... in villa Engilmundesbouou (= Engelmanshoven) ... et in alia uilla que dicitur Haire (= Heers) ... super fluuiolum Gerbac in comitatu Hufte; D.O.I., nr. 154, p. 236 van 4 VII 952: ... quoddam monasterium Eiche vocatum super fluvium Uotra constructum situm in pago Hufte in comitatu Ruodulphi...; de plaats Hocht waarnaar het graafschap is genoemd ligt in het graafschap Maasland (over dit graafschap, zie *supra* p. 16-19). De stelling van G. MINTEN, *Husce (Huste) of Hufte, Hoi of Hocht, - Het oude Land van Loon*, 1980, XXXV, p. 117-138 dat het graafschap Hufte, volgens hem eigenlijk *Husce* geheten, met Hoi moet vereenzelvigd worden, is niet houdbaar daar de oudste oorkonde, zelfs al zou ze niet het origineel zijn doch een eigentijdse kopie, duidelijk de spelling *Hufte* vermeldt (M. GYSSELING - A. C. F. KOCH, *o.c.*, Dl. 2, plaat XVI). Deze spelling verdient de voorkeur op *Husce* of *Huste*, dat in een kopie uit de XIIIe of XIVe eeuw is bewaard gebleven (D.O.I., nr. 154, p. 235 van 4 VII 952). De andere argumenten die G. MINTEN aanhaalt berusten op een te eng tot de Ottoonse tijd beperkte kennis van de institutionele structuren, op een dikwijls anachronistische redenering en op een te enge visie op de problematiek van de graafschappen (Zie ook *infra* p. 250, voetnoot 61).

47. D.O.I., nr. 316, p. 430 van 17 I 966: ... *curtem Galmina (= Groot-Gelmen) nominatam... sitam in pago Haspengewe in comitatu Werenharii*.

48. Deze oorkonde is slechts in samengevatte vorm en zonder datum overgeleverd in een oorkonde van 1146. Voor de datering zijn we daarom aangewezen op een mededeling van de kroniek van de abdij van St.-Truiden, die weliswaar pas in de XIVe eeuw werd neergeschreven, maar mogelijk van de originele oorkonde gebruik heeft gemaakt. De oorkonde zou echter ook later kunnen opgesteld zijn. Rodulphus moet in elk geval ten laatste in 973 Werenharius opgevolgd zijn, vermits deze laatste in dit jaar sneuvelde. Ook de vaststelling dat tussen de eerste vermelding van Rodulphus in 967 en de laatste vermelding van zijn zoon en opvolger Gislebertus in 1034 een tijdsperiode van bijna 70 jaar ligt, en dat beiden bijgevolg een voor die tijd uitzonderlijk lange periode moeten geregeerd hebben, kan ervoor pleiten deze oorkonde later te dateren (*Cartulaire de l'abbaye de Saint-Trond*, Uitg. C. PIOT, (Commission royale d'histoire, Collection de chroniques belges inédites, 14), Dl. I, Brussel, 1870, nr. 53, p. 72; *Chronique de l'abbaye de Saint-Trond*, Uitg. C. DE BORMAN, Dl. II, Liège, 1877, p. 130-131; H. SPROEMBERG, *Die lothringische Politik Ottos des Grossen, - Beiträge zur mittelalterlichen Geschichte*, Bd. 3), Berlin, 1959, p. 194). In een oorkonde van 17 I 966 lezen we dat graaf Immo door ruil de *villa Galmina (= Groot-Gelmen)* verwierf, die gelegen was in het graafschap van Werenharius. J. BAERTEN, *Origines*, p. 1236 en *Loon*, p. II meent hieruit te mogen afleiden dat Immo, die vermoedelijk schoonvader was van graaf Rodulphus, graaf in de *pagus Hasbania* was, en meer bepaald in het graafschap Haspinga, dat hij vereenzelvigde met het gebied gelegen tussen Méhaigne, Jeker en Maas (J. BAERTEN, *Le comté de Haspinga et l'avouerie de Hesbaye (IXe-XIIIe siècles)*, - *Belgisch tijdschrift voor filologie en geschiedenis*, 1962, XL, p. 1154, 1158-1159). Deze redenering is evenwel van elke grond ontbloot daar de vermelde oorkonde enkel toelaat te besluiten dat graaf Immo een *villa* verwierf in het graafschap van Werenharius, en daar het graafschap Haspinga hetzelfde is als het graafschap van Werenharius.

KAART II

De pagus Hasbania vóór het jaar 1000.

- plaatsen gelokaliseerd in de pagus Hasbania.
- x plaatsen gelokaliseerd in de pagus Liugas.
- plaatsen gelokaliseerd in het graafschap Avernas.
- △ plaatsen gelokaliseerd in het graafschap Hocht.
- plaatsen gelokaliseerd in het graafschap Maasland.
- ▲ plaatsen gelokaliseerd in het graafschap Hoei.
- plaatsen gelokaliseerd in en rond het graafschap Brunengeruus.

hebben⁴⁹. Gislebertus leefde nog in 1031 maar moet kort daarop door zijn broer Arnoldus opgevolgd zijn, die op zijn beurt kort vóór 1040 zou overlijden⁵⁰. In dat jaar namelijk schonk keizer Hendrik III op aanvraag van bisschop Nithard van Luik het *comitatus* of graafschap Haspengouw, d.w.z. het ambt van graaf met de goederen en rechten die eraan verbonden waren, aan de kerk van Luik⁵¹. Een deel van deze in het zuiden van het graafschap gelegen goederen zou in leen gegeven worden aan de voogd van het kapittel van St. Lambertus, die, omdat zijn leengoederen en goederen waarover hij de voogdij uitoefende in Hasbania gelegen waren, zich later voogd van Hasbania of Hesbaye zou gaan noemen⁵². Ondanks de begeving van het *comitatus* aan de kerk van Luik bleef Arnolds oudste zoon Immo de titel van graaf voeren, vermoedelijk omdat hij deze in leen ontvangen had van de bisschop van Luik⁵³. Het gebied waarover hij het gezag uitoefende

49. Graaf Gislebertus wordt nog vermeld in oorkonden van 1015, 1016 en 1034, die evenwel vals zijn en opgesteld in de XIIe eeuw in de abdij van St. Jacob te Luik (J. STIENNON, *Étude sur le chartier et le domaine de l'abbaye de Saint-Jacques de Liège (1015-1206)*, (Bibliothèque de la Faculté de philosophie et lettres de l'Université de Liège, Fasc. CXXIV), Paris, 1951, p. 169 met verwijzing naar de uitgaven p. 2-3). We mogen uit deze vermelding enkel afleiden dat men in de abdij van St. Jacob in de XIIe eeuw nog wist dat er tijdens de eerste helft van de voorgaande eeuw een graaf Gislebertus geleefd had. Maar het zou te ver gaan daaruit te besluiten dat Gislebertus reeds in 1015 regeerde. We mogen daarom alleen maar het getuigenis van de oorkonde van 1031 aanvaarden, die wel echt is (A. MIRAEUS, *Opera diplomatica et historica*, Uitg. J. F. FOPPENS, Dl. II, Brussel, 1723, p. 809-810 en J. BAERTEN, *Origines*, p. 416, voetnoot 6 die deze oorkonde uitvoert naar haar echtheid onderzoekt).

50. De in een oorkonde van 1044 vermelde graaf Gislebertus is niet zoals J. BAERTEN, *Loon*, p. 31 in het spoor van de traditie verkeerdelijk aanneemt Gislebertus, graaf van Loon, maar Gislebertus, graaf van Avernas. De schenkingen vervat in deze oorkonde betroffen immers plaatsen gelegen in het graafschap Avernas en de getuigen van deze schenkingen waren allen uit ditzelfde graafschap afkomstig (S. BORMANS, *Notice d'un manuscrit intitulé: Cartulaire de Van den Berch*, - *Bulletin de la Commission royale d'histoire*, 3e série, Dl. 2), Brussel, 1861, p. 280-281). Arnoldus is dus niet graaf geweest van een ander graafschap dan dat van Gislebertus, graaf van Haspengouw of Loon, maar is deze laatste gewoon opgevolgd. Met deze vaststelling vervalt dan ook het voornaamste argument om in Loon en Haspinga twee verschillende graafschappen te zien, zoals J. BAERTEN, *Haspinga en Loon*, p. 11 doet.

51. D.H.III., nr. 35, p. 45 van 24 I 1040.

52. Wanneer J. BAERTEN, *Haspinga* op basis van deze goederen tot het bestaan van een afzonderlijk graafschap tussen Jeker en Maas besluit dat de naam Haspinga droeg, maakt hij een methodologische fout.

53. - Dit zou dan de verklaring kunnen vormen voor de Luikse suzeriniteit over Loon. De thesis van J. BAERTEN, *Loon*, p. 16-26 dat Loon een leen was van Haspinga en zo door de schenking van Haspinga in 1040 aan de kerk van Luik in Luikse leenheerschappij is geraakt, wordt nergens door de bronnen gestaafd en is duidelijk te ver gezocht. Ze berust ten andere op een verkeerdelijk naast elkaar plaatsen van Loon en Haspinga of Haspengouw, zoals we hoger aangetoond hebben.

- Gezien Immo niet Gislebertus, maar Arnoldus opgevolgd heeft, moet hij een zoon van Arnoldus geweest zijn, en niet van Gislebertus zoals tot nu toe aangenomen werd (J. BAERTEN, *Loon*, p. 32). Dit wordt bovendien bevestigd door het feit dat Immo zijn oudste zoon en opvolger Arnoldus heeft genoemd en niet Gislebertus (J. BAERTEN, *Loon*, p. 33).

was evenwel ingeperkt geworden tot de eigengoederen en lenen die hij van zijn vader geërfd had en die voornamelijk in het noorden van het graafschap lagen. Deze bezittingen zouden de basis van het graafschap Loon vormen, dat genoemd werd naar de burcht waar reeds Gislebertus zich gevestigd had⁵⁴.

2. Het westelijk graafschap

Aan het oorspronkelijk dekenaat Leuven beantwoordde een graafschap waarvan de naam verloren is gegaan. Toen in 977 keizer Otto III genade verleende aan Reinier IV en Lambert I en hun elk een gedeelte teruggaf van de goederen van hun vader Reinier III, kreeg Lambert I het noordelijk gebied van dit graafschap toegewezen, dat daardoor in twee kleinere graafschappen uiteenviel⁵⁵. Genoemd naar de plaats Leuven waar Lambert zich vestigde, zou het noordelijk gelegen graafschap de kern van het latere hertogdom Brabant gaan uitmaken. Het zuidelijk gelegen graafschap kreeg de naam Brunengeruuz, naar de plaats waar de grafelijke *mallus* werd gehouden⁵⁶. Dit graafschap zou vóór 988 in handen komen van de kerk van Luik, vermoedelijk door keizerlijke schenking⁵⁷. Na de slag bij Hoegaarden in 1012/1013 wist Lambert I het in pand te verwerven van de bisschop van Luik. Toen deze laatste in 1099 het pandgeld terugbetaalde en het graafschap weer voor zich opeiste, was Lamberts achterkleinzoon Godfried III verplicht het na een gerechtelijk geding af te staan⁵⁸. Het werd daarop aan de graaf van

54. J. DARIS, *Notices sur les églises du diocèse de Liège*, Dl. VI, Liège, 1875, p. 180-181.

55. H. SPROEMBERG, *o.c.*, p. 196.

56. ... *ad mallum ad Burengerus...* (*Aegidii Aureaevallensis gesta episcoporum Leodiensium*, Uitg. I. HELLER, - *Monumenta Germaniae historica, Scriptores*, Dl. XXV, Stuttgart, 1974², p. 91-92). Op basis van de afwezigheid van vroege *pagus*-aanduidingen en van de aanwezigheid van talrijke plaatsnamen die op bebossing of ontginning wijzen, heeft U. NONN, *o.c.*, p. 231-239 vastgesteld dat het gebied tussen Zenne en Gete en meer in het bijzonder dat tussen Dijle en Gete slechts laattijdig ontgonnen is. Wellicht misleid door de naam Brunengeruuz, een *-rode*-naam die eigenlijk ontleend is aan de plaats waar de grafelijke *mallus* gehouden werd, heeft hij hier al te voorbarig uit besloten dat het graafschap Brunengeruuz een „Rodungsgraftchaft“ is, een graafschap dat als kleinschalige bestuurlijke en rechterlijke omschrijving in een latere fase ontstaan is door ontginning van pas ontsloten en bewoond gebied. Grote delen van het betreffende gebied werden inderdaad laattijdig in ontginning gebracht, maar de talrijke *-hem*-namen die men er eveneens aantreft (Binkom, Houtem, Hoksem, Kerkom...) en de aanwezigheid van talrijke Merovingische rijengraven langs en tussen Grote en Kleine Gete — een streek die aanvankelijk ook tot het graafschap hoorde blijktens de dekenaatsgrenzen — bewijzen dat het gebied reeds vroeg moet bewoond geweest zijn en van bij de aanvang tot de *pagus* Hasbania en later tot het graafschap dat met het oorspronkelijk dekenaat Leuven overeenstemde, moet behoord hebben (Zie de kaart in F. PETRI, *Siedlung und Bevölkerungsstruktur im Frankenreich, (Wege der Forschung*, Bd. II.), Darmstadt, 1973, p. 383-399).

57. D.O.III., nr. 45, p. 446 van ca. 988.

58. De oorkonde waarin de uitslag van dit gerechtelijk geding neergeschreven werd geeft een nauwkeurige grensomschrijving van het graafschap zoals dat in 1099 nog bestond. Opvallend is hierbij dat de grens van het graafschap op verschillende plaatsen (Glabbeek,

Namen in leen gegeven, maar Godfried III bekwam het uiteindelijk toch toen hij in 1106 de dochter van de graaf van Namen huwde en het als bruidschat werd meegegeven aan deze laatste⁵⁹.

De splitsing van het westelijk graafschap in de kleinere bestuurs-eenheden Leuven en Brunengeruuz betekende nog niet dat er een einde kwam aan het verbroekelingsproces. Binnen het graafschap Leuven zou de heerlijkheid Aarschot zich op een bepaald ogenblik afscheiden en in de XIIe eeuw een zelfstandig graafschap worden. Binnen het graafschap Brunengeruuz zouden zich in de loop van de XIe eeuw de heerlijkheden Grez en Jodoigne onderscheiden. Grez werd graafschap toen de heer ervan zich rond 1050 graaf ging noemen. Jodoigne verkreeg hetzelfde statuut toen haar eigenaar, de graaf van Avernas, op een bepaald ogenblik ook in dit domein grafelijke rechten ging uitoefenen, met als gevolg dat het voortaan graafschap werd genoemd⁶⁰.

3. *Het graafschap Avernas*

Tussen de oorspronkelijke dekenaten Tongeren en Leuven in bevonden zich de dekenaten St.-Truiden en Andenne. Deze moeten samengevoegd worden tot het graafschap Avernas. Kort vóór 944 bevond dit graafschap zich in handen van Rodulphus, broer van Reinier III en zeker vanaf 950 eveneens graaf in het naburige Hocht⁶¹. Het ongeveer met het oorspronkelijk dekenaat Andenne

Grimde, Zétrud, Goetsenhoven, Neerheylissem, Opheylissem) ongeveer gelijk liep met deze van het oorspronkelijk dekenaat Leuven. Dit kan alleen maar ons uitgangspunt bevestigen dat met de oorspronkelijke dekenaten graafschappen overeenkwamen (Deze oorkonde is verloren gegaan, maar haar tekst is overgeleverd in de *Aegidii Areavallensis gesta episcoporum Leodiensium*, p. 91-92).

59. Cl. BUVE, *Het graafschap Brunerode*, - *Bijdragen tot de geschiedenis, bijzonderlijk van het aloude hertogdom Brabant*, 1906, Jg. 5, p. 103-104.

60. Y.-M. EVRARD, *Les terres d'Aerschot, de Grez et de Jodoigne jusqu'au début du XIVe siècle*, XXVII-234 p., (*Contributions à l'histoire économique et sociale*, 1970-1971, VI, p. 220-222 : G. DESPY).

61. ... *in villa Lens (= Lens-Saint-Remy) in comitatu Avernas temporibus Rodulphi comitis, qui eam tunc temporibus habuit...* (C. WAMPACH, *Urkunden- und Quellenbuch zur Geschichte der altluxemburgischen Territorien bis zur burgundischen Zeit*, Bd. I, Luxemburg, 1935, p. 203).

- *Temporibus* moet hier verstaan worden als *regnante* (J. BAERTEN, *Origines*, p. 1220).

- De oorkonde werd gedateerd op de vierde indicie van het jaar 946, tijdens het 13e regeringsjaar van keizer Otto I. In deze datering zit een tegenspraak, daar Otto op de vermelde datum slechts in zijn 11de of 12de regeringsjaar was, naargelang men begint te tellen vanaf 8 augustus 936 of 1 januari van datzelfde jaar. G. MINTEN, *o.c.*, p. 132 meent het jaartal te moeten aanpassen aan het vermelde regeringsjaar en dateert de oorkonde in 949. J. BAERTEN, *Origines*, p. 1120 daarentegen veronderstelt dat het regeringsjaar verkeerd geschreven is en behoudt 946 als jaartal waarin de oorkonde werd opgesteld. Deze laatste hypothese verdient de voorkeur daar het waarschijnlijker is dat men zich van regeringsjaar vergist dan dat men zich van jaartal vergist. Bovendien kwam deze fout meer voor in de oorkonden van de aartsbisschop Robert van Trier en in het bijzonder in deze opgesteld door *notarius* Berengarius, die ook vervaardiger is van onze oorkonde. De veronderstelling die G. MINTEN ertoe

overeenstemmende zuidelijk deel van het graafschap moet vóór 956 ervan afgescheiden zijn en aan het kort vóór 943 opgerichte graafschap Hoi toegevoegd zijn⁶². Mogelijk gebeurde dit in 944, toen Rodulphus en Reinier III een opstand tegen de keizer ondernamen die op een mislukking uitliep⁶³. Na de schenking van het graafschap Hoi aan de kerk van Luik in 985 zou dit deel terug afgesplitst worden en de basis van het graafschap Moha uitmaken⁶⁴. Wie Rodulphus als graaf van Avernas vervangen heeft na zijn definitieve val in 958 weten we niet. Mogelijk was dit graaf Werenharius, die Rodulphus in 958 eveneens in het naburige graafschap Haspengouw zou opvolgen en in 959 als voogd van de in Avernas gelegen abdij van St.-Truiden betuigd werd⁶⁵. Waarschijnlijk in 966 of 967 werd hij opgevolgd door de in 982 nog in leven zijnde Eremfridus, oom van Rodulphus, graaf van het naburige Haspengouw⁶⁶. De in 1023 vermelde graaf Godefridus was vermoedelijk Eremfridus' kleinzoon⁶⁷. Hij moet vóór 1044 gestorven zijn, want

aanzette de oorkonde in 949 te dateren, nl. dat Rodulphus tussen 1 juni 948 en 7 oktober 950 in genade was gevallen, klopt ten andere niet gezien Rodulphus op 7 oktober 950 en 4 juli 952 nog als graaf vermeld wordt (Cfr. *supra* p. 246, voetnoot 46).

- De onderhandelingen voor de ruil die in deze oorkonde opgetekend werd moeten een tijdje vóór 946 begonnen zijn. Gezien hier vermeld wordt dat Rodulphus de *villa* Lens verloren heeft, en elders verhaald wordt dat hij tengevolge van een opstand tegen Otto I in 944 vele goederen had moeten afstaan, mogen we aannemen dat de onderhandelingen kort vóór of in 944 gestart zijn (zie ook voetnoot 63).

62. Het graafschap Hoi duikt voor het eerst in 943 op in de bronnen (*Recueil des chartes de l'abbaye de Stavelot-Malmédy*, Uitg. A. JORIS, (*Commission royale d'histoire*), Dl. I, Brussel, 1909, nr. 66, p. 154 van 26 IV - 6 VIII 943). Volgende plaatsen in het graafschap Avernas hoorden tot het graafschap Hoi: ... in pago Hasbaniense, in comitatu Hoyo et in villa Saran (= Seraing-le-Château) (*Cartulaire de l'abbaye de Saint-Trond*, Dl. I, nr. 6, p. 10 van 9 III 956); ... quoddam predium Turninas (= Tourinnes-la-Chaussée) vocatum in pago Haspanensi et in comitatu Folchuini comitis Hoio situm (D.O.II., nr. 97, p. III van 3 III 975); ... villam iuris mei nomine Roserias in pago Hasbannio sitam super fluviolium Neropiae in comitatu Hoiensi (G. DESPY, *Les chartes de l'abbaye de Waulsort, Étude diplomatique et édition critique*, Dl. I, Brussel, 1957, nr. 7, p. 333 van 981). Na 1000 worden nog Braives, Vaux en Haneffe in het graafschap Hoi geplaatst (E. De Marneffe, *Recherches sur l'étendue et les limites des anciens comtés de Moha et d'Avernas*, - *Bulletin de l'Institut archéologique liégeois*, 1878, Dl. XIV, p. 230-264). Mogelijk had Rodulphus ook een deel van het graafschap Haspengouw aan het graafschap Hoi moeten afstaan: dit verklaart waarom Seraing-le-Château en Haneffe in het graafschap Hoi gelokaliseerd worden.

63. Hugo dux colloquium Herimanni petit, qui missus erat obsidere castella Ragnarii ac Rodulfi fratrum, Ludowici regis fidelium qui resistendi Herimanno praesidium non habentes, veniam, datis muneribus multis, ab Oddone rege deposcunt (Flodoardi annales, Anno 944, Uitg. G. H. PERTZ, - *Monumenta Germaniae historica, Scriptores*, Dl. III, Leipzig, 1925², p. 390).

64. Zo kunnen we de vaststelling van A. JORIS, *La ville de Huy au Moyen Age, Des origines à la fin du XIVe siècle*, (*Bibliothèque de la Faculté de philosophie et lettres de l'Université de Liège*, Fasc. CLII), Paris, 1959, p. 97 verklaren dat de graven van Moha op een of andere wijze de erfgenen waren van de graven van Hoi.

65. De voogdij over St.-Truiden was steeds in het bezit van de graaf van Avernas en later van zijn erfgenaam, de graaf van Duras (C. LECLERE, *Les avoués de Saint-Trond*, (*Recueil de travaux publiés par les membres des conférences d'histoire et de philologie de l'Université de Louvain*, 1-9), Leuven-Paris, 1902, p. 111).

66. Cfr. *supra* p. 21, voetnoot 48; D.O.II., nr. 280, p. 326 van 26 IX 982.

67. M. GYSSELING - A. C. F. KOCH, *Diplomata Belgica*, Dl. I, nr. 214, p. 362-363.

in dat jaar vinden we zijn broer Gislebertus, die in 1023 reeds voogd was van de abdij van St.-Truiden, als graaf van Avernas terug⁶⁸. Door zijn huwelijk met Oda, meer dan waarschijnlijk dochter van graaf Gislebertus, kwam vervolgens Otto, de broer van Immo, graaf van Loon, vóór 1046 in het bezit van het ondertussen sterk afgebrokkelde graafschap⁶⁹. Zijn zoon Gislebertus, die hem vóór 1088 opvolgde, zou zijn woonplaats te Duras vestigen en zich vanaf 1111 graaf van Duras noemen⁷⁰.

(wordt vervolgd)

68. Ibid. ; S. BORMANS, *Notice d'un manuscrit intitulé : Cartulaire de Van den Berch*, p. 280-281.

69. J. BAERTEN, *Loon*, p. 35-37.
Otto wordt in 1046 reeds *comes* genoemd (A. MIRAEUS, *o.c.*, Dl. III, Brussel, 1734, p. 303).

70. A. MIRAEUS, *o.c.*, Dl. III, Brussel, 1734, p. 29 ; J. DE CHESTRET DE HANEFFE, *La terre franche de Haneffe et ses dépendances (Donceel, Stier)*, - *Bulletin de l'Institut archéologique liégeois*, 1908, XXXVIII, p. 116.